

ÇAĞATAY ŞAİRİ AZİM HÂCE VE HİKMET'LERİ

Dr. Nadirhan HASAN*

Öz

Hoca Ahmet Yesevî'nin başlattığı Hikmet adlı tasavvufî şiir geleneğinin takipçilerinden olan Azim Hâce'nin hayatı ve eserleri özellikle de Türkiye bilim dünyasında pek bilinmemektedir. Bu yazımızda bazı kaynaklara dayanarak XVIII.-XIX. yüzyıllarda yaşamış olan bu mutasavvıf şair ve şiirleri hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Hikmet, Yesevîlik, Şiir, Gelenek, Divan, Tasavvuf, İnsan, Kalp, Sufî.

Abstract

Jagatai Poet Azim Khodja and its Wisdows

Azim Khwaja was a follower of the mystical poetic traditions Hikmat, which who started by Khwaja Ahmed Yassawi. To date, about life and work of Azim Khwaja very little studied. Especially in Turkey, very few know it. In this article we try to give information on this poet and will enter his poetic world.

Key words: Wisdow, Yassawism, Verse, Tradition, Divan (Collected Poems), Sufism, Human, Soul, Mystic.

Giriş

Çağatay edebiyatının temsilcilerinden Azim Hâce İşân, yani Azîmî, Hoca Ahmed Yesevî'nin kurduğu Hikmet ekolüne mensup mutasavvıf bir şairdir. Onun hayatı ve eserleriyle ilgili elimizde çok az bilgi olmasına rağmen bazı kaynak ve çalışmalar ışığında onun hayatı ve edebi portresini oluşturmaya çalışacağız.

* Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, nkhasanov@fatih.edu.tr

“*Tezkire-i Kayyumî*” eserinde yazıldığına göre, Nizamî-Hokandî¹ (vef. H.1121/M.1709-10) isimli şairin torunu olan Azim Hâce Kemâleddin oğlu², XVIII yüzyıl sonunda doğmuş ve 1847 yılında vefat etmiştir. Türkistan’daki güzel Fergana vadisinin merkezi olan Kokand’da hayatını sürdürmüş olan Azim Hâce, ilk eğitimini babasından almış, Kokand medresesinde tahsil görmüş, daha sonra da amcaoğlu Muhammed Celaledin (Celalî) ile beraber Buhara’da eğitimine devam etmiştir.³ Eğitimini tamamlayıp, Kokand’a dönünce, meşhur Nakşibendî şeyhi Muhammed Hüseyin Halife’ye (1755-1834) mürit olmuştur. Hocasından aldığı feyizle ilim ve takvada yüksek derecelere ulaşınca, ondan irşat icazeti alır ve “*kutb ul-aktap*” unvanına layık olur. Kokand’ın Kel-Düşan köyündeki camide kırk sene imamlık yapmıştır. Hayatının sonunda âmâ kalmıştır. Kokand’da vefat etmiş, Ser-mezar kabristanında dedesi Nizamî Hokandî’nin kabri yanına defnedilmiştir.

Geleneğe göre iki dilde (Türkçe ve Farsçada) eser yazan Azim Hâce’den bize kadar 1837 yılında tertip ettiği ve 321 şiirden ibaret olan Türkçe divanı ulaşmıştır.⁴ Divanında klasik nazmın çeşitli türleriyle beraber Ahmet Yesevî manzumelerinden etkilenecek yazdığı hikmetler de bulunmaktadır.

Onun hikmetleri ayrıca kitap olarak XIX. yüzyıl sonunda birkaç defa basılmıştır. Örneğin 1894 yılında Taşkent’te yayınlanmıştır. Ayrıca Yesevîlik ekolünün önemli eseri olan “*Divan-ı Hikmet*”in yazma ve matbu nüshalarında Azim Hâce’nin kalemine mensup birçok dini, tasavvufî hikmetler yer almaktadır.⁵ Bu aynı zamanda şairin şiirlerinin halk tarafından itibar gördüğünün göstergesidir. Çağatay edebiyatında isimleri tanınan Ziyaüddin Hazinî-Hokandî (1867-1923) ve Kârî gibi şairler Azim Hâce’nin takipçileridir.

Bilindiği üzere Sovyet döneminde dini, tasavvufî konudaki eserleri incelemek, okumak yasaktı. Özbekistan bağımsızlığa kavuşunca 1993 senesinde edebiyatçı âlim Seyfeddin Seyfullah, Azim Hâce hikmetlerini tıpkı basımıyla beraber yayınladı.⁶ Azim Hâce hikmetleri Ahmed Yesevî hikmetlerinde olduğu gibi didaktik konulara, yani din ve iman, takva ve di-

¹ Nizami-Hokandi hakkında bkz. P. Kayyumov, *Tezkire-i Kayyumî*, C. I, Taşkent 1998, s. 105-107; A. Kayyumov, *Kokand Edebi Muhiti*, Taşkent 1961, s. 50-54. Nizami’nin tasavvufî şiirlerinden parçalar “*Divan-ı Hikmet*” nüshalarında da bulunmaktadır.

² “*Tezkire-i Kayyumî*” sahibi Azim Hâce’yi “Mevlevî-Nemengani Molla Hoca İşan’ın oğlu” diye kaydetmiştir (Bkz. *Tezkire-i Kayyumî*, C. I, s. 184).

³ *Tezkire-i Kayyumî*, C. I, s. 184. Celalî hakkında bkz. “*Tezkire-i Kayyumî*”, C. I, s. 181-183. Celalî’nin şiirlerinden parçalar “*Divan-ı Hikmet*” mecmualarında da yer almaktadır.

⁴ *Divan-ı Azîmî*, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkşınaslık Enstitüsü, 3-kısım, no: 189.

⁵ Türkiye’de Azim Hâce hikmetlerinden bazı parçalar yayınlanmıştır (Bkz. K. Eraslan, “Azim Hâce Hikmetleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 19, 1 Ekim 1971, s. 193-230).

⁶ Azim Hâce İşan, *Hikmet*, Yay. Haz. Dr. S. Refiddinov, Taşkent, 1993.

yanet, dünya ve ahiret, cennet ve cehennem meselelerine ağırlık vermiştir. Örneğin, şair hikmetlerinde halkı insafı ve diyanetli olmaya, her konuda adaletli davranmaya davet etmektedir. İnsanlığın en parlak belirtisi eşitlik, tevazu ve yumuşaklık olduğunu vurgulayarak şöyle diyor:

*Bendelikni şartıdur acızlığ-u sinuğluğ,
Sultan bolsang âlemğa hergiz kılma uluğluğ.*

(İnsâni acizlik ve mahzunluk, kulluğun şartıdır. Âleme sultan olsan bile asla kibir taslama.)

Burada “acızlığ-u sinuğluğ” derken şair tabii ki mütevaziliğe vurgu yapmaktadır.

*Dünya mehrin koymayın Hak yâdını aymayın,
Nefsin kozın oymayın, boynıng bolmas saluğluğ,*

(Gönlünden dünya sevgisini bırakmayana, Hakkın zikrini etmeyene ve nefsin gözünü oymayana dek boynun bükük, yani mütevazi olamazsın) derken şair, geçici dünyaya fazla sevgi gösterip, fani zevklere aldandmamayı, hak ve hakikati unutmamayı hatırlatmaktadır. Ona göre, her bir kişi insanlığı yoldan azdıran meşum “nefsin gözünü oyması” lazım. Aksi takdirde nefsin tuzağına düşen kimse insan kisvesinden çıkacağı kesindir. Şair burada bir taraftan insanı doğru yoldan saptıran dünyayı ve isyankar nefsi melamet etmektedir.

Bilindiği üzere, zülüm ve zorbalığa karşı mücadele, edebiyatın en güncel konularından olagelmıştır. Zulmün kaynağı olan nefis ve şeytan motifleri tasavvuf edebiyatında çok işlenmiştir. Nefis ve şeytan, hep kötülük ve rezaletin ana kaynağı olarak benimsenmektedir. Bundan dolayı şair hikmetlerinde bu iki “düşman”a karşı savaşmak, onların vesveselerinden kurtulmak yollarını göstermektedir:

*Bendem deb gaflet içre yatsa bolmas,
Himmet kılmay nefis tağıdın otsa bolmas.
Nefs-u şeytan közlerini oysa bolmas,
Hemdem bolmay nefis közini oyğanlarğa*

(Ben bir kulum diye gaflet içinde yatmak olmaz. Nefis dağını aşmak için himmet etmek gerek. Nefsin gözünü oyan zatlarla beraber olmadan nefis ve şeytanın gözlerini oymak imkânsız).

Peygamber (a.s.) bir savaş dönüşünde nefisle mücahede etmeye “büyük cihad” demişti. Azim Hâce bu ulu savaşta kazanmak için “nefsin gözünü oyanlarla arkadaş olma”yı tavsiye ediyor. Yani, “daima insanlığa iyiliği gözeten, merhametli, her an Hakk’ı zikreden, kibir ve gösterişi terk eden veli zatlarla beraber olmak lazım”, diyor.

Azim Hâce hikmetlerinde dünya, daima insanlığın düşmanı olarak tasvir edilmiştir. Mutasavvıf şairin kastettiği dünya, esasen insanları

doğru yoldan saptıran zenginliktir. Meşhur sufi Yahya bin Muaz, “altın ve gümüş, akreptir. Onun sırrını öğrenene kadar ona el uzatma ki, seni helak eder. Onun sırrı, helalinden kazanarak doğruluğa sarf etmektir” demiştir. Bundan dolayı şair, “geçici dünya malına ve rehavete kapılma, sevaplı işleri yap, insanlara hayırda bulun, yetim, dul ve fukaraya yardım elini uzat, adaletli ve temiz hayat geçir”, demektedir.

Azim Hâce bir mutasavvıf olarak ilahi gerçeğe ve manevi olgunluğa doğru yönelen salıklere güzel nasihatlerde bulunur. Özellikle, taliplerin edepli ve ahlaklı, marifetli olmalarına dikkat çeker. Ona göre, nefsini terbiye edip kanaati adet edinen, halkın melâmet ve ihanetine tahammül eden salık “gerçek talipler sırasında” yer alır. Böyle zatın tüm yaptıkları edep ve güzel ahlaka dönüşür, her işinde hakkı ve halkı memnun eder hale gelir.

Bilindiği üzere tarihten bu yana Türklerin manevi hayatında Allah dostlarının rolü çok önemli olmuştur. Orta Asya Türkleri özellikle Hoca Ahmed Yesevî, Hakîm Ata, Zengi Ata, Necmüddin Kübra, Bahaüddin Nakşibend, Hoca Übeydullah Ahrar gibi zatları birer mana önderleri olarak görmekteydiler. Ama buna rağmen tarihte onlara saygı göstermeyen, onların tarihi hizmetlerini benimsemeyen bazı kendini bilmez kimseler de zaman-zaman ortaya çıkmıştır. Azim Hâce hikmetlerinde işte böyle kimseleri sert bir şekilde eleştiriyor:

*Bilur-bilmes aklınızga bina koyub,
Erenlerge til uzatmang, dostlarım-a.
Korkarmanki yıkılğaysız yoldan tayıp,
Erenlerge til uzatmang, dostlarım-a.*

(Ey dostlarım, bilip-bilmeden, kendinizi bir şey sanıp erenlere dil uzatmayın. Şayet böyle yaparsanız yoldan saparsınız diye korkarım, onun için erenlere asla dil uzatmayın.)

*Azizlarni sinagunça özni sına,
Bar mu sizde hırs-u hava namus-u neng?
Öz halini özi bilmes uldur gereng,
Erenlerge til uzatmang, dostlarım-a.*

(Azizleri sınamak yerine kendini sına, sende şeref ve utanma duygusu var mı, kendi halini kendi bilmez, erenlere asla dil uzatma.)

Bilindiği üzere Yesevilik’te tasavvufun melâmet neşvelindeki fikirlere sık sık rastlanır. Azim Hâce de bu geleneğin takipçisi olarak şiirlerinde insanların başkasını değil, kendi nefsini zemmetmesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Azim Hâce “Akıllı isen başkalarına sataşmak yerine kendine nasihat et”, çünkü erenler ‘başkasını bırak, kendini bil’ demişler” diyor. Şaire göre fikir ve düşünceleri, bilgileri ledün ilmine dayanan arif zatlara, takva sahiplerine saygı göstermek zaruridir. Şair niçin erenlere

bu kadar önem vermektedir? Çünkü onlar manevi ve ruhi yönden temiz, nefisini terbiye eden, ahlaki yönden olgun şahsiyetler olup, fikir ve çalışmalarıyla toplumu zulmetten nura çıkarmış, hak ve hakikat için canlarını feda etmişlerdir.

Şairin bunun gibi şiirleriyle tanışırken tabii olarak onun büyük hocası Ahmed Yesevî'nin aşağıdaki dörtlükleri hatırlamıza gelir:

*Keling dostlar pir hizmetin beyan eyley,
İşitip ukung, hizmet kiling dostlarım-a.
Harlık-zarlık, meşakkatni ayan eyley,
İşitip ukung, hizmet kiling dostlarım-a.*

*Pirni lütfi Hakkni lütfi tarikatta,
Hak inamı pirge yetar hakikatte.
Hadi bolub yolğa salğan marifette,
İşitip ukung, hizmet kiling dostlarım-a.*

*Pir hizmeti, Hak hizmeti edeb kiling,
Seher vaktı nazar kılar, agâh bolung.
Ey talipler, bîdar bolub yolğa kiring,
İşitip ukung, hizmet kiling dostlarım-a.*

(Ey dostlar, geliniz, ben size pire hizmet nasıl yapılır beyan edeyim, işitip ve idrak edip hizmet edin. Bu yolda horlanma ve meşakkat vardır. Zira tarikatta pirin lütfu Hakk'ın lütfudur. Hakikatte de Hakk'ın in'amı pir vasıtasıyla ulaşır. Çünkü o marifetle insanlığı doğru yola iletir. Pire hizmet, hakka hizmettir, bunu edep olarak biliniz. Seherlerde uyanık olunuz, çünkü o vakit pir nazar eder. Ey talipler, bîdar olup bu yola giriniz ve hocanıza hizmet ediniz.)

Azım Hâce şiirlerinde Ahmed Yesevî hikmetlerine benzerlikler çoktur. Adap-ahlak ve yüksek ruhi kemalâta davet eden şiirlerinde Ahmed Yesevî'ye muakkiplik açıkça görünmektedir.

Mesela, onun 9 bend, 39 mısradan ibaret, her bendi nasihat tarzındaki “*ilkim alıp yolga saling ya Mustafa*” redifiyle biten hikmetinde Ahmet Yesevî hikmetlerine has olan sufiyâne ruh, tevazu, doğruluk ve samimiyete davet, iyiliğe teşvik gibi konular ifadesini bulmuştur.

Azım Hâce'nin “*Hayran bolub kılur işim bilalmesmen*” mısralarıyla biten hikmeti şahsiyetine ait yönleri ifade etmede, şairlik salahiyetini anlamamızda önemli rol oynamaktadır:

*Neçe yıllar canım kınab nafsdan bezdim,
Garib bolub hurşid izlab elni kezdim.
Pirni taptım suhbatida bağrım ezdim,
Hayran bolub kılur işim bilalmesmen.*

(Nice yıllar canımı zorlayan nefisten bezdim, garip olarak güneş arayıp diyarlar gezdim, kâmil mürşidi bulunca sohbetinde bağrımı ezdim, hayretten ne yapacağımı bilemedim.)

Bu mısralarda şair Hakk'ı aramak yolunda çektiği ıstıraplar, başından geçirdiği çileleri canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Bunun gibi mısralar aynı zamanda şairin olgun bir insan olduğunu da göstermektedir. Ahmet Yesevî izinde yazılan böyle hikmetlere Azim Hâce edebi mirasında sıkça rastlanır.

Azim Hâce hikmetleri sanatsal yönden de zengin ve özgündür. Araştırmacıların da kaydettiklerine göre şairin hikmetleri XIX. yüzyılda tasavvufi konuda yazılan Çağatayca şiirlerin güzel örneklerindendir.⁷ Nitekim şair hikmetlerinde benzetme (teşbih), istiare, telmih, temsil gibi edebi sanatları, iç kafiyeleri, söz oyunlarını, akıcı mısraları ve manzum timsalleri maharetle ve özgün bir şekilde kullanmıştır. Örneğin, “ölmes burun eğri yoldın rastga kayting” (ölmeden önce eğri yoldan doğrusuna dönün), “Azizlarnı sinagunça öznü sına” (evliyayı sınamak yerine kendini sına), “İlm-u adap, takva-taat, uluğ nimet” (ilim, edep, takva, ibadet, bunlar büyük nimettir), “Vakt otmasun bendelik kıl aya oğlum” (vakit geçmeden kulluk görevini yap, ey oğlum), “Âşık hemişe tan-u melametni yarıdur” (âşık daima halkın melâmetine maruz kalır), “akıl erseng nasihatnu özüngge kıl, Eren eytgen özgeni koy, özüngni bil” (akıllı isen kendine nasihat et, evliya demiş ki: başkasını zemmetmeyi bırak, kendini teftiş et) gibi mısra ve beyitler tabii olarak okuyucuyu kendine çeker.

Bununla birlikte şair eserde arif ve ariflik, abit ve abitlik, züht ve zahitlik, mürşit ve irşat, muhabbet ve muhip, beka, fena, tevhid, pir, eren, nefis, hilm, vera gibi birçok tasavvufi ıstıhlara dair kısa ve öz tarifler vermektedir ki, bunlar eserin değerini arttırmaktadır. Bize göre bu gibi hususlar Azim Hâce'nin şiirlerinin “*Divan-ı Hikmet*” mecmualarında yer alması, mükerrer defa matbu olarak basılmasına sebep olmuştur.

Sonuç

Kısacası, şairin irfani görüşleri manevi, sosyal hayatta eşitlik ve adaletin yerleştirilmesine, halkın arasında infak-u ihsan yapılmasına, toplumda barışın ve birliğin istikrarına, geçmiş ecdadın hizmetlerine saygı göstermeye bir çağrıdır.

Dolayısıyla Azim Hâce, Yesevîlik düşüncesinin teşvikçisi ve bu geleneğin XIX. yüzyıldaki takipçisi olarak itibara layık bir şahsiyettir. Demek ki onun hikmetleri sadece Yesevîlik geleneğinde değil, tüm Çağatayca tasavvufi edebiyatta da önem kazanmaktadır.

⁷ Tezkire-i Kayyumî, C. I, s. 184; Azim Hâce İşân, *Hikmet*, s. 3-14; Azimî, *İslam na territori bivşey Rossiskoy imperii*, Vipusk 4, Moskova 2003, str. 7.

Kaynaklar

Azîmî, *İslam Na Territori Bivşey Rossiskoy Imperii*, Vipusk 4, Moskova 2003.

Divan-ı Azîmî, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkşınaslık Enstitüsü, No: 189.

Eraslan, K., "Azim Hâce Hikmetleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 19, s. 193-230, 1 Ekim 1971.

İşân, Azim Hâce, *Hikmet*, Yay. Haz. Dr. S. Refiddinov, Taşkent, 1993.

Kayyumov, A., *Kokand Edebi Muhiti*, Taşkent, 1961.

Kayyumov, P., *Tezkire-i Kayyumî*, C. I, Taşkent, 1998.